

**מראינים: זהבה כספי, עדי אדלר, ליאור גרנות, מיכל וזנר, עדי מונטה, מורן כרי,
הדס שבח-נרדי, חן שטרם**

אנחנו רוצים להתחיל בספרך האחרון, שכותרתו מאוד מושכת: אני מלחמת אזרחים. הייתה לנו תחושה שהשם הולם רעיון שעובר כחוט השני ביצירתך – "קיום תוך סתירה". לקחת את ה"אני" האחד והפכת אותו לרבים, ואף השתמשת במפורש במושג "מלחמה" שהוא מושג חריף, שמצביע על התנגשות פנימית עזה. רצינו לברר מהו מקור הקונפליקט הפנימי הזה, אותה הימצאות של יותר מישות אחת בתוך ההווה שלך כאדם וכיוצר.

אם נחקור כל אחד מכם, אז את "מלחמת אזרחים" ואתה "מלחמת אזרחים". באופן כזה או אחר כל אחד מאתנו הוא "מלחמת אזרחים". אמא שלי, זיכרונה לברכה, אומרת בספר שכתבה בגיל מבוגר בשם דרך ומקדש: "אנחנו נחלקים לדלי רוח וקרועי נפש". מי שלא קרוע נפש הוא מרובע, מי שלא מרובע הוא קרוע נפש. "מלחמת אזרחים" יכולה להתרחש בכל מצב: החל ממשולש אהבה – אדם נקרע בין שתי נשים, או אישה בין שני גברים, דרך אמונות פוליטיות ודרך הבחירה לדבר או לשתוק בזמן עינויים, למשל. כל מצב שיוצר סתירות הוא מלחמת אזרחים אם הוא הופנם כחוויה אישית. אני בפירוש "מלחמת אזרחים".

באיזה מובן?

אני גדלתי בבית ספר שנקרא: "בית חינוך לילדי העובדים" בתל-אביב, חינוך אוטונומי של תנועת הפועלים שהערכים שהנחילו בו אז היו ערכים אמתיים. האידאל היה להיות פועל, איכר, עובד אדמה, חבר קיבוץ. כשאחותי רצתה לפגוע בי בריב בינינו, היא הטיחה בי: "אתה אף פעם לא תהיה פועל, אתה תהיה בעל בית תרושת...". אך חוויוני גם ערכים סותרים – במקביל למצעד ה-1 במאי ואחוות העמים, היו משמרות בעד עבודה עברית ונגד הפועלים הערבים בפרדסים; מצד אחד, "טוב למות בעד ארצנו", ומן הצד האחר – מצעד אחוות העמים. הייתה קנאות לאומית, וזה יצר לימים מצבים בלתי אפשריים של מתח.

אמא שלי, למשל, ואני מתאר זאת בהספר המשובע, בכתה כשראתה ערבי שהפכו לו את ארזי הירקות מעל חמורו כדי שיסתלק מהשכונה שלנו, זה שבר אותה לגמרי. מצבים כאלה יוצרים מתחים בלתי פתירים בתחום הפוליטי, בתחום הרגשי ובתחום האידאולוגי. זה המצב האנושי הקבוע של איש רוח, אלא אם כן הוא מתוכנת לחיות בלי ספקות. אני עצמי, למשל, גדלתי בבית פציפיסטי הומניסטי, ובכל זאת מגיל 18 השתייכתי לפלמ"ח שהיה ארגון לוחם.

שירה הנהדר של רחל, "יום בשורה", מתייחס לסיפור בשורת המצורעים במלכים ב, פרק ז, שבו המצורעים שהיו מחוץ לחומה הם אלה שבישרו לעיר המוכה והרעבה שהיא נושעה מהמצור. אצל פוצץ את "מלון המלך דוד" בירושלים ביולי 1946, פיגוע טרוריסטי אדיר שגרם להרג של 100 בני אדם ולפציעה של מאות אנגלים, יהודים וערבים. הארץ פרסם אז בעמוד הראשון מאמר בשם "הזוועה", והביא את השיר "יום בשורה" של רחל שנאמר בו: "אך אני לא אבה בשורת גאֵלה, / אם מפי מצרע היא תבוא [...] אז נבחר לי לנפל ממצוקת המצור / אור ליום בשורה הגדול". היא מוכנה למות על סף קבלת הבשורה ולא להיגאל בבשורת המצורעים. כמה דיברנו על השיר הזה! ואם אתם זוכרים את הספר של אלבר קאמי, הדבר, הרי העיר אוראן שם היא אלגורית כמו העיר שומרון בשיר של רחל. אחד הגיבורים אומר בסוף שהוא לא יוסיף לשפוך דם, גם אם בכך הוא מוציא את עצמו מההיסטוריה. כלומר, מי שבתוך ההיסטוריה שופך דם. ואני, הן גם אני הייתי בקרב הלוחמים במלחמת ישראל, בין שופכי הדם לבין ההרוגים והפצועים. רבים מחברי נפלו במערכה.

מה שאתה אומר בעצם הוא שבספר אני מלחמת אזרחים אתה מבטא לא רק "אני ביוגרפי אישי", אלא גם את "האני הקולקטיבי"?

אני אמרתי "אני מלחמת אזרחים". אם זה חל על האומה, על החברה כולה, זה רק מאשש את התזה הזאת. ראו, גם הדתיים ביותר, בעלי האמונה השלמה, ניצבים ושואלים את השאלות הנוראות האלה, שלא השתנו מאז. כשערכתי ראיונות לסרטים שעשיתי על השואה פגשתי באנשים שהיו להם יחסים אינטימיים עם אלוהים, שהאמינו בעמקי לבם שהקב"ה הוא מין אב מגן, מעניק מחסה. הם נשברו. האם יש לאיש דתי תשובה לשאלה למה היה הסתר הפנים הזה, מדוע נמשכה שתיקת האל בזמן שהשמידו את עמו? מי יכול לתת תשובה לשאלה כזו? המצב האנושי הוא מצב של סתירות, ואם אני בשם "מלחמת אזרחים" מבטא עוד אמת שמחוצה לי, למרות שלא התכוונתי מראש לעטות אצטלה כזאת, אני כנראה מכוון לתו היכר של המצב האנושי.

מיליונים מתו למען אידאה שלא נשאר ממנה זכר. אנשים עמדו ושאלו שאלות. יכול להיות שבתקופה מסוימת אדם מזדהה הזדהות עמוקה מאוד עם מאבק בחייו. ראו את ס' יזהר ב"חרבת חזעה" – הוא חייל, הוא לוחם, אך הוא לא יכול לעמוד בפני הסיטואציה הזאת ואומר שאסור להם לעשות את זה. "קולוניאטורים, צעקו קרבי. שקר, צעקו קרבי". ההתרחשות הזאת: "חרבת-חזעה אינה שלנו". וב"שיירה של חצות", רק שנה אחר כך, הוא אומר: "הלילה. השיירה תעבור. [...] הדרך תיפרץ, אנחנו נגיע". אותו סופר שהוקיע, בתוכחה קשה מנשוא בספרות העברית, את גירוש הערבים מהכפר, מפרסם לאחר שנה את "שיירה של חצות", שבו הוא מתאר רגעים שבהם אתה חייב להיות חלק מן הכלל הזה שהולך למלחמה. שלוש פעמים חוזרת בקטע קצר בספר האמירה "לא לצאת דופן" בכל הרמות האפשריות. גדול יוצאי הדופן בסופרי תש"ח יודע שיש ליטול חלק במעשה ההוא, שאינך יכול ואינך רשאי לערוק מהשיירה ההיא. בן האדם הוא דבר מסובך, מלחמת אזרחים.

בביקורת הספרות נפוץ טון ביקורתי ביחס למיתוס של הצבר הילידי, זה ש"נולד מן הים". מהו באמת הצבר בשבילך; לא הצבר המיתולוגי, אלא החוויה האישית שלך את הילידות? רעואל, למשל, בספר החקירה: סיפור רעואל, מנסה כל הזמן להבין מיהו. מצד אחד הוא שייך "לים ולחולות" ומצד שני הוא שייך אל האבות המהגרים, הגלותיים. מהו יחסך אל המתח הבלתי פתור שבין הילידות לבין הקשר הפטאלי אל הגולה?

אני רוצה לתקן את השגיאה החוזרת בביקורת הספרות העברית שלפיה "אליק נולד מן הים". המשפט הזה נכתב על-ידי משה שמיר על אחיו הצעיר שנהרג. אני הכרתי את אליק, הוא היה בחור יפה תואר, שכל שנייה פנויה ניצל כדי ללכת לים, לשחק מטקות, לשחות ולשוט על חסקה... וכך, משום שהוא אהב את הים, אמרו במשפחה "אליק נולד מן הים". מה עשתה הביקורת העברית החכמה? טענה שאליק, כנציג הצברים, נולד מן הים ולא בא מן ההיסטוריה היהודית, שהוא זר ומנוכר לה. זה נונסנס, זה קשקוש ואי-אפשר לתקן את זה. ואני כותב באחד השירים: "לא נולדתי מהים, גם לא אליק, כפי שחשבו". בשושנות רוחות אני אומר, "ביני ובין אבי – הים". אבי נולד בקישינב; אני נולדתי בתל-אביב. יש בי מן המקומיות, והמקומיות הזאת חזקה מאוד. זה שונה. זה גורל אחר, תרבות אחרת, הווייה של תחושה לאומית. היו לנו אמנם אויבים, היו הערבים או הבריטים, אבל איש מאתנו לא עבר חוויות של השפלה, חוויות של ילד יהודי שקיבל מכות רצח מחבריו לכיתה, או של סטודנט שנאלץ להעביר את שנות הלימודים שלו בעמידה, שלא לדבר על החרם והנידוי ומה שבא אחר כך בחרושת המוות הגרמנית.

אחרי הפלמ"ח, כשבאתי ללמוד באוניברסיטה, שאלתי את עצמי: "מי

אתה? עד היום אני שואל: "מי אתה, מהי הזהות שלך, מהם שורשיך, מאין אתה בא?". מצד אחד קיימים בי יסודות מקומיים מובהקים, כמו שאני אומר בשיר "עשוי מהחומרים המצויים בסביבה"; מצד אחר, יותר ויותר עניין אותי הצד האוטוביוגרפי, וזה הלך והפציע גם בפרוזה וגם בשירה.

ההורים שלי לא דיברו מילה יידיש ולא מילה רוסית. הם דיברו רק עברית. הם היו חילוניים גמורים, לא ערכו לי בר־מצווה. אני לא זוכר שאכלנו בשבת ארוחה עם נרות על השולחן. לא דרכתני על סף בית כנסת. הייתה לי סבתא שלא ידעתי את שמה ומעולם לא ראיתי תמונה שלה. אמא מעולם לא דיברה מילה אחת עליה. בגיל מבוגר יותר שמתי לב ששוררת במשפחה שתיקה בקשר לסיפור שלה. אבל לאט לאט הבקיע סיפור, שנשמר עד אז כסוד. מהעדויות שהצלחתי לאסוף עלה שהיו גירויים, שסבתא קיבלה גט בידי שליח. ואמא, כילדה, זוכרת תמונה של אמא שלה, של סבתא שלי, עומדת על שפת הנהר ומשליכה לנהר את בגדי הכלולות שלה ואת התכשיטים כמו בשיגעון. הוברר לי אט אט, בין בכי לבכי, שכנראה היה מדובר בפוגרום או באירוע אחר. לכן ניתן לה הגט הזה.

הגולה הייתה זרה לי. בבית הספר גדלתי על שלילת הגולה. קראנו את "בְּעֵיר הַהֲרָגָה" של ביאליק, את הפואמה האדירה והנוראה הזאת. מי שגדל באתוס הציוני, שלמד בבית הספר העברי בימים ההם, שקרא את מנדלי, ביאליק, ברנר, ברדיצ'בסקי, הזז, הפנים בנפשו את שלילת הגולה, את החולשה, ההתעללות, ההשפלה.

בפואמה "בְּעֵיר הַהֲרָגָה" ישנו קטע: "וַיִּרְדְּתָּ מִשֵּׁם וּבֵאתָ אֶל־תּוֹךְ הַמִּרְתָּפִים הָאֶפְלִים, / מְקוֹם נְטֻמָּאוּ בְּנוֹת עַמְּךָ הַכְּשָׁרוֹת בֵּין הַכְּלִים, / אִשָּׁה אִשָּׁה אַחַת תַּחַת שְׂבָעָה שְׂבָעָה עֲרָלִים, / הַבַּיִת לְעֵינֵי אִמָּה וְהָאֵם לְעֵינֵי בֵּתָהּ, / לְפָנֶי שְׁחִיטָה וּבְשָׁעַת שְׁחִיטָה וְלֵאחֶר שְׁחִיטָה". אתה יכול להישאר אותו אדם לאחר קריאת שורות כאלה? איזה נער בעולם קורא דבר כזה ונשאר אותו בן־אדם? זה נכון שפיתחו בארץ שנאה לחולשה ולרפיון. בכתבי ברנר מצויה רשימה בשם "הוא אמר לה", סיפור אישי שמעטים כמותו למכאוב ולעצמה. גדלנו על השורות האלה, פרק מקודש לבני דורי. יש בו תמצית של המרד של י"ח ברנר אל מול הרפיון, ההשפלה והחרפה שבקיום היהודי־גלותי. אלה הם דברים שאומר הבן לאמו, שהעלימה מפניו את רצח אביו בידי השקצים האוקראינים לעיני אלוהיו הצופה במסכת ההתעללות והמוות, המסתיר פניו: "כי נשבוע נשבעתי בחיורת לחייו המארכות של אבי הרוג, בנדנד־האימה שהיה אז בעיניו המהופכות [...] נשבוע אני באותו הרגע האחרון האינ־סופי, בהתבוססו בדמו ונפשו טרם יצאה, בהכיר נשמתו הגוועת, מתוך דממת הסכסוך, כי ריבון העולמים לא יציל את חסידיו מרדת שחת, ובחזות עיניו, ההולכות וכבות, את האבדן

הנצחי הפרוש לפניו ולפני כל העולם עד אין קץ – – נקם אקח!". ומשם הוא קורא להגנה עצמית ומוסיף: "ארור האומר: מחבוא!" – משפט שהיה כתוב, בין השאר, על קירות בית הספר שלנו. הגולה נתפסה כחולשה תהומית, כהשפלה, כשיבוש סדרי בראשית. מכתבי סופרים ומשוררים שיצרו בקרב הגולה נוצר האתוס הארץ ישראלי של חישול כוח המגן, של העמידה על הנפש.

לימים, לא רציתי לוותר על תרבות כל כך עשירה, אחת העשירות בעולם – הרי כמה יהודה הלוי יש בעולם? כמה אבן גבירול יש בעולם? וספר האגדה והמדרשים והתנ"ך? הייתי עברי, לא הייתי "כנעני". אני גם לא האמנתי בצד הפוליטי של הכנעניות. ה"כנענים" ראו את ארץ הפרת כגיא החיזיון לצמיחה המתחדשת של האומה העברית הקדומה, הפרה־מונותאיסטית. המציאות ההיסטורית שמה לצחוק את הרעיון הזה. הקשר אל העם היהודי לדורותיו הלך והתחזק יותר ויותר בעקבות החורבן. כל עם בעולם זכאי לריבונות ולעצמאות. האם כדי שתקום מדינת ישראל היה צריך העם להישמד? נזכרתי בפסוק במדרש בשם ר' עולא שאומר: "יבוא ולא אראנו", והכוונה למשיח בשל הפורענות הנוראה שתקדם לביאת המשיח. ואני חוזר ואומר: מדינת ישראל לא קמה בשל השואה, היא קמה למרות השואה. הציונות התחילה זמן רב לפני השואה. אסור לכרוך את תקומת ישראל בארצו במיליון וחצי ילדים שרופים.

נכון שיש בי גם יסוד מקומי של זהות צברית. הצבריות התחילה כנראה בדור הראשון של בני הארץ. כדאי לקרוא את אבשלום פיינברג, שראו בו את הצבר הראשון, שכותב: "אנחנו בני הארץ, אנחנו העברים". היום המושג הזה, "עברי", נעלם. הדתיים קוראים לעצמם יהודים, ואנחנו קוראים לעצמנו ישראלים. אבל היה פעם מושג "עברי". "האוניברסיטה העברית", "העיר העברית", "העיתונות העברית" של "הלוחמים העבריים", הכול היה עברי. ואני ראיתי את עצמי עברי. העבריות שלי לא שללה את הרקע היהודי ואת השתייכותי לעם היהודי, היא הייתה הפרי של שיבת ציון. היא הייתה גלגול מקומי של היסוד היהודי. אנחנו העברים היהודים הארץ ישראלים. על מיתוס הצבר נכתבו המון דברים. חלקם נכונים, חלקם אינולת גמורה. היו המון הגזמות. נכון, בין הצברים היו גם בחורים פשוטים מאוד, וגם טיפשים, לא עלינו, וגם קשוחים וגם מרובעים, לצד גאוני עולם רגישים, שאהבו מוזיקה ואהבו שירה והיו חכמים וגדולי אדם בישראל. ניסו להפוך אחד עם כובע טמבל, כזה שצועק בקול צרוד, לסמל הצבר, וזו בדיחה. יחיעם ויץ, לדוגמה, היה באמת צבר. מכתבי יחיעם שנשלחו מלונדון, הכוללים גם תיאורים של תאטרון וקונצרטים, הם דוגמה מופלאה של איש רוח אמת, של אחד מגדולי אוהבי היופי, בצד היותו מפקד בפלמ"ח, שנפל ביוני 1946 לצד 13 מחבריו ב"ליל הגשרים"

בצפון הארץ. כיום יש כבר דורות של ילידי הארץ, רוב האוכלוסייה נולדה כאן. ומשום מה לא קוראים להם צברים, אינני יודע מדוע. האם הצבריות תחומה בנקודת זמן מסוימת? עד הקמת המדינה? או כל ילידי הארץ, בנינו, נכדינו? אלה הרי גם הם צברים. היום, בכל אופן, נדמה לי שהתעמעם זוהרו של הצבר. אולי זו הגלובליזציה, אולי זו העמידה של הפרט מול העולם. אם ראינו את הצבר כאדם מושרש במולדת הזאת, אנו נאלצים להודות שרבות צברים נטשו את ארצם, שהייתה קטנה עליהם, והרחיקו לעבר מדינות הים. גם המלחמות המרובות עשו את שלהן. השליטה בעם אחר. התמורות שחלו בחברה הישראלית. ההפרטה. הדה־הרואיזציה, ה"פוסט־ציונות".

קראנו מאמר של הדי שייט, שמופיע בגיליון זה, שבו היא מנסה לבחון את "הצבר" לא כדמות אנטיטטית לדמות "התלוש" הגלותי, אלא כ"תלוש" בפני עצמו, מבולבל, חסר אחיזה. היא כותבת: "דמות זו היא התגלמות נוספת של התלוש, אך בגלגול חדש, צברי – דמות שהיא זיווג אוקסימורוני בין דמויות הצבר והתלוש המייצגות הפכים של הקיום היהודי". כוונתה אמנם איננה ל"תלישות" אקזיסטנציאליסטית, אלא לכזו שמתקיימת בתקופת התבררותו של הצבר, אבל היא מזהה בכל זאת איזושהי זיקה בין "התלוש" ל"צבר".

עלי לקרוא את המאמר כדי להבין את מלוא משמעותו. אם היהדות המסורתית היא הגוף שאתה מופקע מתוכו, נתלש מתוכו, אז ללא ספק קיימת תלישות כתוצאה של מהפכה היסטורית. יש להבחין בין שלילה לתלישות. אם אתה מצוי בתהליך של בניין אומה מתחדשת, אז הניתוק הוא חלק מתהליך ההתחדשות. אך לא פעם אתה נתקל פה בבורות גמורה ולא באפיקורסות. זה נכון גם לגבי ההווה הישראלית.

הסכנה האמתית, לדעתי, היא מצב של תלישות מאוצרות התרבות והרוח של עם ישראל לדורותיו. ישנה תופעה כזאת, והיא מאוד מדאיגה. התוודעתי אליה במפגש עם תלמידי בתי ספר. במשך שלושה חודשים עסקתי בבתי ספר שונים בקריאת שירה. אמרתי לתלמידים, בואו פשוט נקרא שירים של משוררים שונים. הם התקשו להבין שיר עברי מודרני אם היו בו אלוזיות מקראיות למשל, כי הם רחוקים מאוד מן המקרא. הם סובלים מנתק אסוציאטיבי. כך הולכות לאיבוד השורות היפות ביותר בשירה העברית. באחת הפעמים, כשקראתי להם שיר, שאלה אותי בחורה אחת מהשמינית: "מר גורי, האם שיר צריך להיות אמתי כדי שייחשב בעיניך לשיר בעל ערך?". אמרתי לה שאני חושב שישוד של אמת תורם לאיכות השיר, אף שלא פעם "מיטב השיר כזבו". אנדרה מלרו אמר באחד מספריו: "הביוגרפיה האמתית שלנו, עשויה מן הדברים שאותם אנו מבקשים להסתיר". "אבל את יודעת מה", הצעתי לה, "בואי

נעשה תרגיל: הרי שירה זה גם כותב וגם קורא, ואת מעניקה לשיר את משמעותו כקוראת. אני אקרא לכם שיר, ואת תגידי לי מה את מרגישה בשיר הזה והאם הוא אמתי בעינייך או לא". השיר היה שיר של רחל שנקרא "מנגד": "קשוב הלב. האזן קשבת: / הבא? היבוא? / בכל צפיה / יש עצב נבו. / זה מול זה – החופים השנים / של נחל אַחַד. / צור הגזרה: / רחוקים לעד / פרוש פפים. / ראה מנגד / שמה – אין בא, / איש ונבו לו / על ארץ רבה". עכשיו, אני מרגיש שגרונני חנוק מהתרגשות, שיר נפלא, ואני מסתכל בהם, ואני רואה שאין שום ניצוץ בעיניהם, ואז פתאום תפסתי שהם מתקשים להבין את השיר. יש בשיר הזה שתי שורות, שבתור שופט ספרותי הייתי מעניק להם פרס נובל לשווא. השורה: "בכל צפיה / יש עצב נבו", והשורה: "איש ונבו לו / על ארץ רבה", שחוקקה על קברה בכנרת. מה עשתה רחל? היא הפכה את הסיפור המקראי לסיפור אישי. אישה שמחכה למישהו שיבוא אליה. "הבא? היבוא?" היא שואלת. כבר בשורה השנייה היא יודעת: כלומר בעצם ראשית הציפייה שלי, אני כבר יודעת שזאת ציפיית שווא, שהוא לא יבוא, כמו שני חופים שלא ייפגשו. ולכן היא אומרת: "פרוש פפים. / ראה מנגד / שמה – אין בא", לא בא לקראתה מנגד. כמו שאלוהים אמר למשה: "מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא". ואז היא קובעת במשפט: "איש ונבו לו / על ארץ רבה", כלומר, כל אחד מאתנו והלא מושג שלו, והציפייה שלו. וכלום. לא הייתה שום תגובה, כי הם לא הבינו מה זה "נבו" ומה זה "מנגד", הם לא זיהו את הסיפור על משה רבנו, שעל הר נבו שומע מפי אלוהים: "מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא". ואז תלמיד אחד התעורר פתאום, מתוך העכוריות הזאת התהומית ואמר: "רגע, רגע, רגע. זה לא משהו עם משה רבנו?", אז צעקתי: "שתי נקודות". זה היה עצוב. זה גרם לי זעזוע, כי לא יכולתי להשלים עם כך שהתחייה העברית תהיה כרוכה ברידוד תרבותי או בנתקים כאלה שייצרו ניכור גמור בין אוצרות הרוח של העם לבין הנער הישראלי הצעיר.

הדור שלכם ידע תנ"ך אבל ויתר על עולם שלם – על כל מה שבין התנ"ך ועכשיו. האבדן של העולם הזה אינו עצוב?

זו הכללה גורפת שאינה מקובלת עלי. קראו, לדוגמה, את מלך בשך ודמ של משה שמיר. הדור שלנו לא ויתר על הכול. אני, למשל, מגיל צעיר מאוד אהבתי את שירת ספרד, למרות שמדרשים ותושב"ע לא למדתי בבתי הספר הרבים שביניהם התרוצצתי. זה נכון שחלק מהמרד הזה גבה מחיר יקר מאוד, אבל כל מהפכה מנפצת ערכים כדי לבנות ערכים. הייתה תחושה שאנו בונים משהו חדש לגמרי שלא היה לפנינו. גרשון שקד אמר אחר כך שבשירה העברית התחולל תהליך כפול: מצד אחד קידוש החולין, ומצד שני חילון המקודש. זאת אומרת, הרבה מאוד סמלים דתיים הפכו להיות סמלים שיריים. בשירו של שלונסקי הכבישים נדמו

לרצועות תפילין, הבתים לטוטפות. מהצד האחר היה יסוד של חילון המקודש. אם מוצדקת הטענה שהצבר, שעומד כעת למשפט, מנותק מהתנ"ך ומספרות החכמים, מהמדרשים, מהפיוטים ומשירת ספרד, הרי הוא באמת אדם תלוש. אך מיהו "הצבר" הזה?! מיהו "התלוש" הזה?! הרי בכל דור אתה מוצא את האוהבים והזוכרים, את היודעים והשומרים, את הבקיאים והמעמיקים והמחדשים, וכן את העשויים למיניהם. ואני דווקא מגן על עֵשׂו בשירים שלי, אני אוהב אותו. יש לי חבר שהיה דמות ידועה מאוד בפלמ"ח. אמרו שכשהוא נולד, המיילדת שלו התעלפה כי הוא יצא מרחם אמו כשהוא מחזיק ביד אחת אקדח פרבלום ובאחרת מפתח שוודי. רוב הצברים אוהבים את שאול ולא את דוד, אוהבים את עֵשׂו ולא את יעקב. עֵשׂו הוא ריח השדה, גיבור ציד, ואילו יעקב יושב אוהלים, תלמיד חכם. באחד משירי אני מספר על הבדידות של עֵשׂו לאחר שנגזלה בכורתו והוא מתקשה לצוד, החיות כבר מהירות ממנו. אגב, רעואל, הגיבור הספרותי שלי, הוא אחד מצאצאיו של עֵשׂו. לא בכדי הייתה בהזדהות הזו שבירת המסגרות המקובלות. המחיר היה יקר, אך כנראה בלתי נמנע בתקופת מהפכה, שהיא תמיד אנטייתזה למקובל.

אתה מסכים עם כך שגם נכונות להקרבה ללא שאלות וספקות היא חלק בלתי נפרד מתקופת מהפכה?

בדור שלנו לא דיברו על "העקדה". אין רמז אחד בשירה או בפרוזה של בני דורי הלוחם לכך שיצחק של דורנו נעקד בידי אביו אברהם, שהאב שלח את בנו. הותקפנו והיה עלינו ללחום או להישמד. לעומת זאת, אחרי מלחמת ששת הימים, שמלאו לה לא מזמן 40 שנה, כבר מופיע יסוד העקדה בשייח' לוחמים ומופיע המושג "דור יצחק". התגובה שלהם למלחמה הייתה כמובן שונה לגמרי מאשר זו שלי, שגדלתי על ארץ ישראל השלמה. לאחר מלחמת ששת הימים הרגשתי שאני שב הביתה אל לב המולדת. אחר כך העניינים הסתבכו ללא מרפא. היו שם מאות אלפים של בני עם אחר, ובהם פליטי '48, ובעצם מלכתחילה אפשר היה לחזות את אשר יבוא, המלחמות והאינתיפאדות. עמוס עוז כתב בשייח' לוחמים: "ואני הייתי נידון ללכת ברחובותיה [של ירושלים] חמוש בתת־מקלע כאחת מדמויות ביעותי־ילדותי. להיות איש זר בעיר זרה מאוד". חנוך לוין, למשל, שהיה מוכשר מאוד, כתב קטע חריף על עקדת יצחק, שבו הבן המת מדבר אל אביו.

הוא אומר: אבא, אל תהיה כל כך גאה בי, אני הוא השוכב כאן ולא אתה. הוא חשב שמי שמאבד חיים הוא זה שמשלם את הקרבן העיקרי.

את יכולה למנוע בעדו מללכת להילחם? האב עצמו לא היה חייל? לכן אני גם לא סובל את השיר הזה ששרה להקה צבאית, "ילדי חורף 73": "הבטחתם יונה" הם אומרים לאבותיהם, "צריך לקיים הבטחות". בניהם

של "ילדי חורף 73" ישרתו עוד מעט בצבא, ואף הם יבואו בטענות אל אבותיהם. הכול השתנה, וחלק מהדברים השתנו גם לטובה. למשל, אנחנו גדלנו בתקופה של עיתונות לויאלית, שלמען טובת המדינה שתקה וכיסתה על פשעים ועוולות רבים וגם קיבלה סילופים במודע. היום תוך שנייה אחת הכול ידוע לכול דרך האינטרנט, העיתונות חתרנית יותר, ואני אומר זאת לטובה. אך יש מין דיבוק כזה של היטהרות שעלולה להרוס את הכול, אולי אין בדרה אחרת. זו חברה מודעת יותר, ויש אנשים המפקפקים בצדקת הדרך. אם היינו מפקפקים אז בצדקת הדרך, לא היינו יכולים להילחם במלחמה שהייתה אכזרית ומרובת אבדות. במלחמת לבנון הראשונה, ביום הרביעי למלחמה, אפרים סידון פרסם בעיתון דבר פרודיה על השיר של להקת הנח"ל "בְּשִׁמְלָה אֲדַמָּה וְשִׁתִּי צְמוֹת". הוא שינה כמה מילים: "בְּשִׁמְלָה אֲדַמָּה וְשִׁתִּי צְמוֹת יִלְדָה קְטִינָה וּמְרִסְקֵת עֲצָמוֹת עֲמֵדָה וְשִׁאֲלָה לְמָה". כך זה מתחיל. קשה לצאת למלחמה עם שיר כזה. להקת הנח"ל, ב'56', שרה כמה שעות לאחר נחיתת הצנחנים במצבת פרקר את השיר: "לא אֲגִדָּה רְעִי, לא אֲגִדָּה רְעִי".

אבל דווקא כן כתבת על "הצד השני". ב"אמו" כתבת על אם סיסרא, וההסתכלות שלך הייתה גם על הצד השני, על האויב כבן אדם. לא רק "אנחנו", אלא גם "הם".

אני מדבר על רוח הזמן. "אמו" נכתב מאוחר יותר, ב'1960. אני לא יודע אם הייתי כותב את זה ב'48'. אל מול הסרקזם החוגג בסוף שירת דבורה אני חש, להבדיל, גם חמלה רבה על האישה הזאת, אף שלא הייתה צדקת גמורה. "אמו" הוא שיר על אמו של אויב. מאמי ירשתי את מידת הרחמים, אף שקשה היה לרחמים להינתן לכל הראויים להם.

פתחתם פה חזית חדשה. אני אמנם מושפע מאוד משירת התנ"ך, אבל אני מושפע ממנה בצורה בעייתית. כך, למשל, בשלושה שירים הייתי בעד המלך ולא בעד הנביא. המלך נחשב לזה שלא פעם עושה את הרע בעיני ה', אך הוא האנושי והאחראי, העוסק בפוליטיקה. יש לי שיר – "מְלֶכֶךְ רַע" – הרואה את הצד האחר שבאחאב. ועם זאת אני מודה בכך שבלי נביא אי-אפשר. הנבואה היא המרכיב הייחודי בתרבותנו הקדומה, הנביא, המוכיח! אני גאה להשתייך לעם שבו יכול נתן הנביא להביא לפני דוד המלך, לאחר פרשת בת-שבע, את משל "כבשת הרש" ולומר לו: "אתה האיש!". בלי הנביא לא הייתה תרבותנו מה שהיא. מאידך גיסא, אני עומד לא פעם בצד המלכים רדופי הנבואה. הדבר בא לידי ביטוי בשירים שונים, בעיקר בשלושה המצויים בספרי מחברות אלול: "כְּתָר", "גִּשְׁם נְדָבוֹת" ו"מְלֶכֶךְ רַע" שהזכרתי. דאו נא מה עשה שמואל לשאול המסכן הזה, אפשר להשתגע! אני חומל על שאול, הוא המלך הראשון שהעם רצה בו, לא היה שום מלך שקדם לו, ושמואל קרע את

הממלכה מעליו. סיפור הליכתו של שאול לעין דור, אל אשת האוב, הוא מן הנפלאים והכאובים ביותר.

בשירי המאחרים יותר היסוד הביקורתי הולך ומתעצם. כשהופיע פרזי אש בשנת 1949 נמכרו 3,000 ספרים תוך שלושה חודשים. זה היה ספר שהיו בו יסודות של השפעה ומה שנקרא "חטאת נעורים". לעומת זאת, בשושנת רוחות, ספר שאני אוהב מאוד, כבר הייתה ביקורת עצמית. עברתי תהליך התבגרות שהשפיע מאוד על השירים. הופעתי פעם בפני תלמידי בית ספר בירושלים ודיברתי על השיר "ירשה". קם נער אחד מהשביעית, קולו מלא זעם ואמר: "איך אתה מעז כך לאיים עלי". אני שואל: "מאיים עליך?", והוא עונה: "אתה אומר בפרוש: 'יצחק, כמספר, לא העלה קרבן.' / הוא חי ימים רבים, / ראָה בטוב, עד אור עיניו כָּהָה. // אבל את השָׁעָה הַהִיא הוֹרִישׁ לְצִאֲצָאִיו. / הֵם נוֹלְדִים / וּמֵאֲכֶלֶת בְּלֶבָם." אתה מאיים עלי כצאצא של יצחק, כמי שנולד עם מאכלת בלב, כלומר אני, נדון למוות, אני נדון לפרוענות ולסבל, למה אתה עושה לי את זה?". וזו באמת שאלה לא קלה. התלמידה שלי אומרה, "גורי לא מתכוון למה שאתה אומר. 'הם נולדים ומאכלת בלבם' הוא לא איום לעתיד, אלא זיכרון העבר של מעמד העקדה שכל כך חשוב בספר בראשית, שאנחנו גדלנו עליו". זה זיכרון של עבר ולא איום לעתיד לבוא. ועל כך חלוקות הדעות. קיבלתי שפע מכתבים בנושא, גם מאוניברסיטאות בחו"ל.

כשקוראים את השירים המאחרים שלך, אכן נוצר רושם שעולה מהם נימה אירונית כלפי הפואטיקה והערכים שייצגו השירים המוקדמים, וכפי שאמרת: "היסוד הביקורתי הולך ומתעצם". בשיר "ספירת מלאי" אתה כותב: "כָּל בְּרִבּוּרֵינוּ, מְלַח הָאָרֶץ בְּכֶתֶב וּבְעֵל פֶּה", וזו הצגה אירונית של ממש. המילה "ברבורינו", בהקשר ל"מלח הארץ", יוצרת הנמכה של הביטוי ושל כל מה שהוא ייצג. כך גם כשאתה כותב ביחס ל"מת החי", בשיר "עם תחיית המתים": "אוּלַי גַּם אֲנִי אֶזְכֶּה לְתַחִית הַמֵּתִים, / עִם תְּקִיעַת שׁוֹפְרֵי", ואחר כך: "זֶה קוֹרָה לָנוּ רַק בְּכֶתֶבִי הַקֶּדֶשׁ אוּ בְּחֵלוֹם / וְלֹא פְעַם בְּשִׁירִים. / שֶׁם אֵינְךָ מֵת בְּאֶמֶת עַד הַסּוֹף. / אֶתְּהָ חֲצִי מֵת שְׂפָזָה, / כְּמוֹ בְּשִׁמְחַת עֲנִיִּים." אתה יכול לספר מהו המקור לשינוי שחל בתפיסה שלך?

הכול משפיע וגורם לשינוי – הזמן העובר, אהבות, נישואים, אבהות, מלחמות, פגישות עם ספרים, מחלות, הסתלקות בני משפחה, מותם של חברים, וכן זעזועים רוחניים ופוליטיים המשנים את פני התרבות, החיכוך עם האויב, המגע עם הביקורת. שינויים מתרחשים בעת מפולת של ערכים, כשאתה חווה אכזבות, כשמצטברת חכמה במהלך החיים, כשהדברים אינם פשוטים והם מלאי זעם ופחד או מעוררי גיחוך. כל זה יוצר באדם את המרכיב האירוני לגבי עצמו וגם לגבי זולתו. אבל בלי לאבד את היסוד האוטנטי שנשאר בך. אני זוכר שבשנות החמישים יצא

ספר שלי בשם עד עלות השחר ובו מחזור "כלולות". אני חייב להודות שכשאני קורא עכשיו בשיר "מחול היחפים" אני מתקשה להאמין שאני כתבתי את זה, זה נראה לי כל כך רחוק... וגם כה חגיגי, והייתי אומר, פה ושם אפילו בומבסטי. כשאני כותב בשיר "מחול היחפים": "נבוא. עוד תראינו קרבים ויבאים / עם ענו האבק הנשא, עם השמש, עם השמים. / נבוא. עם גון החלצה הדהה שהפכה על גבנו קרעים, / עם ספיחי הזקן, עם האש באישון העינים", זה קשור לתקופת מהפכה ולידה שיצרה סגנון כזה. באותו ספר, ברובו, עדיין לא קיים המרכיב האירוני כתופעה דומיננטית. זו הייתה תקופה של לידת ממלכה. בהיסטוריה של עם בן אלפי שנים, המעבר בין הרע המוחלט והאסון המוחלט שאין אחריו כלום, ההשמדה, לבין תקומת ישראל, היה מהיר כל כך, בסך הכול שנתיים וחצי. אין שום הסבר ללוח זמנים שכזה. המעבר המהיר הזה יצר איזו תחושה של אפוקליפסה. בתנועות הנוער שהיינו חברים בהן, הטון היה בפירוש טון אסכטולוגי, נבואי. "עולם חדש נברא הקשיבו / מרעב, עוני ומצוקה / רבים נפלו במערכה / אך לא לשווא דמם הקריבו / בעוז ידיים של מיליונים", המילה "מיליונים" הייתה יוצרת מעין אורגזמה כזאת, "יקום אזי מפעל ענק / [...] / אז בחוצות לא יתגולל עוד שואף עמל [...] / יאכלו לשובע הזקנים". כיום לא נשאר הרבה מהמשיחיות האדומה הזאת, וזה מזמין התייחסות אירונית. אבל גם בספר, הוא משנת 1950, באותה תקופה נבואית, היו פה ושם יסודות אירוניים, למשל בשיר "אפילו", שפורסם בעד עלות השחר: "אמרתי להם כי הייתה לי חפשה, / ובקרתי בעיר השכנה את רעי, / וזהיתי עצמי פנהוג לדרישת / השוטר הצבאי. / אמרתי להם כי נסעתי, פשוט, / בקומנדקאר מגדוד השריון הקרוב, / וחרתי היום בענן השחרור, / שחשבתיו סוף-סוף לקבלו. // וכיון שהייתי ותיק ומכר / הם פתחו לפני את השער. // שם פגשתי שנית את רעי האבוד / שמכר את חיו על החר, / הוא צמח לפני פרחי וחיוב, / לה יפה, פעולה מעפר. // שם מצאתי פגיון ששלפתי אי-פעם / במדבר החולות הלבנים, / הוא בקש כי אשוב אטנפהו בדם, / כי חובה לסיים חשבונות ישנים". ובשתי השורות האחרונות כתוב: "ובאהל רבצו ידידי הטובים / נרדמים בבגדים בשלולית חלומם". זהו בפירוש סיום אירוני. אני חושב אם כך שהמהלך אינו מהלך של שבירה מוחלטת של יסודות שהרכיבו בהתחלה את שירתי, אלא התעצמות הדרגתית של היסוד האירוני הביקורתי שמקורה בראייה מן הצד של עצמך.

הספר שלפני הספר האחרון, מאוחרים, למשל, משמש דוגמה בעיני חוקרים לקיומו של היסוד האירוני. אך ההשתנות שלי מופיעה קודם בשיר "הבא אחריו": "כבר אינני האיש שהיה, אני הוא הבא אחריו", כלומר אינני אותו אדם, אני מישוהו שבא אחרי האיש שהיה פעם. אני אומר גם: "צרות שונות ומשונות באות להתגורר בי, / פותחות נציגיות של רע, / ללא אשור ממני או ממשרד החוץ". כאשר אני פונה ל"רשיות המתאימות", "עוננים

לי שאין זה ענינון, מה אתה רוצה מאתנו? "שאָתפּלל", מייעצים לי, "שאָפּנה לאלהים", "אך הוא עסוק מאד בסוף האלף. ואין לי שום מקר בחלונות הגבוהים". אין לי שום פרוטקציה, "לא מכדורי, לא מהפלמ"ח, לא מפסית, / לא מיחידת המלואים". אתה עומד לבדך. אתה עומד כאדם שעבר את השבעים, את השמונים, זה עולם שמשנתנה, כבר הפכת למין מוצג של עולם שחלף.

במהדורה השנייה של פרוזי אש אתה כותב: "חשתי במרחק מסוים ביני ובין האיש שכתב אותם שירים. לפיכך, נתתי רשות לעצמי למחוק ולהשמיט מילים, שורות, בתים ואף שירים שלמים". מיהו בעצם "אותו האיש" שאתה מזכיר?

האיש הוא גורי הצעיר, ודאי. בהתחלה התגובה על הספר שלי הייתה – "בבת אחת צמח משורר", ובעיקר בגלל שירים כמו "הנה מטלות גופותינו", שהפך לשיר קנוני שנקרא בכל טקסי האזכרה. השיר הזה נכתב בנסיבות לא פשוטות. אני יצאתי את הארץ להונגריה בשליחות הפלמ"ח לאחר השואה, במאי 1947, ובנובמבר פרצה מלחמת העצמאות והשיר נשלח והגיע ארצה לאחר פרשת הל"ה. היה זה אירוע שיצר זעזוע כבד וכמו חיכו לשיר שיתאר את הסאגה המפחידה הזאת, איש לא שרד מהקרוב הזה. כולם אבדו, לא היה מי שיספר על כך. לימים שאלתי את עצמי, שאלה שרודפת אחרי גם עכשיו, איך אתה כאיש חי, אתה שלא היית אתם במעמד הזה, מעז לומר "הנה מטלות גופותינו"? איך אתה כותב כאילו אתה אחד המתים? זו שאלה שלא מרפה ממני. אבל בשירה זה מותר. בשירה מותר להיות חצי מת ולמתים מותר לדבר. ההזדהות שלי אתם הייתה כל כך עמוקה, עד שהרגשתי שאני שוכב יחד אתם, מת. על המילים בשיר, "לא בגדנו", נאמר: "מה, העלית על הדעת שהם עלולים לבגוד?! למה אתה צריך לומר 'לא בגדנו'?" הם היו צריכים להגיע לגוש עציון ולא הגיעו. הם כמו מתנצלים: "עשינו ככל שנוכל, עד נפל האחרון ולא קם". כלומר: לא ביצענו את המשימה הזו, זה מה שקרה, כי נפלנו עד האחרון. הוויכוח היה גם לגבי הבית האחרון שעליו אני שומע עד היום את הביקורת שטוענת שאני לא מכיר בסופיותו של המוות ומשאיר אותם קצת חיים, "נחזר כפרחים אדומים", כאילו זה "המת החי" מהבלדות ומהשירים, למרות שנאמר בפירוש בראשית השיר: "הנה מטלות גופותינו [...] פנינו שנו. המות נשקף מעינינו", ברור שהם מתים. כילד גדלתי על אגדת פרח "דם המכבים" הפורח באביב במקום שבו נשפך דמם. גם ב"באב אל-ואד" כתוב: "יום אביב יבוא, רקפות תפרחנה, / אדם-כלנית", זאת אומרת, נחזור כפרחים אדומים, לא כבני אדם. זה לא "המת החי", זו תפיסה מוטעית של השיר הזה. בשיר הזה המחבר הוא אדם חי הרואה את עצמו מוטל בין הרוגי הקרב ההוא.

על נפילת הל"ה נודע לי, כאמור, בהונגריה שלאחר השואה. שני הסיפורים חדרו זה לתוך זה בפרק זמן כה קצר. סיפור השואה וסיפור מלחמת העצמאות. בעוד בבאב אל-ואד נשרפות השיירות וצעירים בני 17-18 נהרגים, לא יכלו חבריהם הפצועים להכיל את כאב אושוויץ ולקלוט את הזוועה. צריכות היו לעבור עשר שנים, עד משפט אייכמן ב-1961, עד שתיווצר שעת קשב כזאת, שעה שבה עם שלם מאזין למה שלא היה לו קודם זמן ופנאי נפשי להאזין לו.

אם כן, גם לדעתך האזניים היו אטומות בהתחלה.

זו לא הייתה אטימות או אדישות. נכון שלא תמיד ידענו איך לנהוג בפליטי השואה שהגיעו ארצה, אבל היה המון רצון טוב בצד האטימות. לא היה הבז הזה שטוענים שבזנו להם.

ומה ביחס לאמירה הרווחת שהם הלכו "כצאן לטבח"?

אבל מי השתמש בביטוי הזה?! ייחסו את הביטוי לנו, אבל למעשה הוא הופיע בכרוז בוויילנה, שפרסם אבא קובנר בשם "הארגון היהודי הלוחם" – "אל נלך כצאן לטבח!". זה נכון שבתקופת המהפכה של ראשית המדינה הייתה נטייה להזדהות יותר עם הצד ההרואי, עם המרד, וכמו קירבו לקדמת הבמה את ההתנגדות. אני מודה בכך. הכנסת החליטה על "יום השואה והגבורה" כאילו מדובר בשתי הוויות שונות. אך כבר בשנות החמישים פרסם אלתרמן שיר ב"הטור השביעי", שבו המורדים אומרים (הוא מדבר בשם המורדים): "וביום הזכרון אָמְרו הַלּוֹחָמִים וְהַמּוֹרְדִים: / אֵל תִּצְיְבוּ אוֹתָנוּ עַל כֵּן לְהַבְדִּיל מִן הַגּוֹלָה פְּאוּר יְהוּ / בְּשַׁעַת הַזְכָּרוֹן הַזֶּה אֲנַחְנוּ מִן הַכֶּן יוֹרְדִים / לְשׁוֹב וּלְהַעֲרֵב בְּאַפְלָה עִם קוֹרוֹתֵם שֶׁל הַמוֹנֵי בֵּית יִשְׂרָאֵל". הוא אמר לאבא קובנר, אילו הייתי בוויילנה הייתי עם ה"יודנראטים" ולא עם המורדים. הדור הצעיר כבר לא מקבל את ההפרדה הזאת בין קרבן לגיבור. היחס לשואה השתנה. אט אט הפנימו הישראלים את מהותה הייחודית של השואה. הם גם ראו מה קרה לצבאות אדירים שהובסו עד תוים.

כולנו באנו מתרבות הנעורים שהייתה אז בארץ, תרבות שהייתה מבוססת על מהפכה, ומהפכה הרי עושים אנשים צעירים. כפי שכותב שלונסקי ב"אין דבר": "אֲנַחְנוּ / אֶבֶן-הַיְסוּד לְבִנְיָן לֹא-הָיָה-עוֹד הַנַּחְנוּ / לְדַת לֹא-הָיְתָה-עוֹד הַגְּבֻרָה שְׁלֹטוֹן. / אִם עוֹד לֹא נִצְחָנוּ / הֲלֹא כָּבַר נִסְכָּנוּ / שִׁיר יְפִי וְמֶרֶד / דָּגָן וּבִטּוֹן! / [...] אָנוּ הוֹלְכִים – וְהָיָו בְּכָל דִּיקוֹן / אָנוּ הוֹלְכִים – וְהַבּוֹז לְכָל זָקֵן / כִּי לָנוּ הַנְּעִר / הַטְּהָר / הָאוֹר / לָנוּ שִׁירַת הָעֵתִיד מְזַמְרֶת". התרבות שהייתה אז בארץ הייתה כולה תרבות של מחר. במקום אתמול יש לנו מחר.

גם היום קיימת תרבות כזו.

לא, יש הבדל תהומי בין נוער שרואה את עצמו מניח אבן יסוד לעולם חדש, לבניין מדינה אחרת, לחברה חדשה, לבין תרבות הנעורים ההדוניסטית הגדולה, שתופסת עצמה כמרכז העולם ומצפצפת על הכול. מי היו הביל"ויים? אלה היו אנשים צעירים. גם הפלמ"ח הוא יצירת נעורים, יגאל אלון היה מפקד הפלמ"ח בגיל 27. יגאל ידן היה רמטכ"ל בגיל 31. היום, לפני שיש סכרת ופודגרה כבר לא מתמנים להיות רמטכ"ל...

הפסיכואנליטיקן דורי לאוב כתב מאמר שבו הוא טוען כי מי שמאזין לעדויות של ניצולי שואה או מתאר עדויות של ניצולי שואה, הופך בעצמו להיות עד. העמדה שלך כעד, כמי שנוכח בחוויה הזאת של העדות, הייתה מאוד חזקה בעינינו בספר מול תא הזכוכית שבו אתה מסקר את משפט אייכמן. האם אתה יכול לספר מה הרגשת בעת סיקור המשפט?

אני חושב שאלמלא הייתי באירופה לאחר השואה לא הייתי מגיע לתפקיד הזה. המגע הראשון שלי עם ניצולי השואה היה בהונגריה. אני לא ידעתי מילה הונגרית, רובם לא ידעו מילה עברית, אבל לאט לאט נוצר קשר. מאשימים אותנו שאיכשהו היינו חירשים לזעקתם. זה לא מדויק. לא רק חירותנו, כביכול, קבעה את גבולות הנאמר, גם אילמותם. זמן רב עבר עד שהחלו לספר. לא מעט מחניכי בהונגריה דיברו על כך לראשונה רק לאחר שנים, בפגישותינו בארץ. הם היו אנשים צעירים. אני לא אשכח, הדבר הראשון שעשינו כשנפגשנו איתם במחנות תנועות הנוער, היה ללמד אותם שדאות, ספורט שימושי, מגננה, שירים עבריים וריקודי עם ארץ ישראלים. היינו חסרי ניסיון. לא הייתה לנו שפה משותפת והם היו שרויים באבל מתמשך, אך גם גילו כוחות חיים במלוא עצמתם.

היו אנשים שדיברו בפעם הראשונה בתקופת משפט אייכמן. זה היה ניסיון קשה מנשוא בשבילי. לא היו אמצעי התקשורת והכתיבה שיש היום, כמו המחשב והאינטרנט. הייתי כותב בכתב יד בפנקס ומעביר את זה אחר כך בטלפרינטר. לאחר יום כזה הייתי מגיע הביתה ב-12 בלילה ולא יכול לישון. זה השלים את החוויה של אירופה, ונכנס לפרטי פרטים, לעדויות של בני אדם. זה היה משפט היסטורי, עם ישראל כולו ישב והאזין יום יום לטרנזיסטור, במקומות העבודה ובבתי הספר. אני לא יודע איך היום עם ישראל היה מגיב.

גם לניצולים הייתה לראשונה אפשרות לדבר, וזה היה, כאמור, קשה מנשוא. באמת קשה מנשוא. יש מינון מסוים שאדם לא קולט מעבר לו, מינונים שגורמים לאדם להתאבן. כשעבדתי על הטרילוגיה הפילמאית התיעודית היסטורית: המכה ה-81, פני המרד והים האחרון, עם חברי ז'קו ארליך

ודוד ברגמן, סירבנו להשתמש בכל צורה שהיא בתמונות של הררי גוויות שנדחפות על ידי בולדוזרים שצילמו האמריקאים. אמרנו, אדם שיראה תמונה כזאת, יתאבן. אני זוכר את עדותו של יהודי פולני שהיגר לאמריקה, שהיה בבריגדה 2009, אחת הבריגדות שעסקו בטשטוש העקבות, חפירת הקברים וטחינת העצמות. הוא סיפר את סיפורו בצורה שהדהימה אותי – האיש העיד שעתים, ולא השתמש בשום תואר ובשום תואר הפועל, רק בפעלים ובשמות עצם! נסו לדבר כך, הרי זה כמעט בלתי אפשרי. הוא כאילו אמר בזאת: אני אומר לכם רק מה שקרה. זה כל מה שניתן לספר. את כל שאר הדברים תעריכו אתם. ואז הוא מגיע בעדותו לרגע האקציה – פעולת הגירוש מעירו וההשמדה, והוא נוקב בשמות של קרובי משפחה. "ביום ראשון לקחו את הדודה גיטה, אחר כך את הרב, אחר כך את השוחט", ואז ביום השלישי במסתור הוא שואל את אבא שלו: "אבא, מה לעשות? מה נעשה?" ואז הוא מספר, "הביט בי אבי ואמר לי: 'בני, הגיעו ימים כאלה, שאב שוב אינו יכול לתת עצה'". המשפט הזה המם אותי, כי העולם בנוי על הבן השואל והאב המשיב. אתם זוכרים את "שירי מכות מצרים", כל בית נגמר ב: "אָבִי, קוֹרָא הַבֵּן. בְּכוֹרִי, עוֹנֶה הָאֵב". העולם בנוי כך. האב הוא המבוגר, בעל הניסיון, והוא הנותן את התשובות, זו הייתה הגדרה של סוף התרבות, של אב שאומר לבנו: "אין לי מה לומר לך".

בהקשר הזה של הדיבור של אותו אדם בפעלים ובשמות עצם בלבד, מעניינת הרגישות שיש לך, כסופר וכמשורר, לשפה. לא רק שאתה מבחין בכך, אתה גם נמצא בעמדת הכותב המתבונן מהצד. אתה חושב שיש לך איזשהו תפקיד או שליחות?

אלה שני דברים שונים. כאן אני מביא דברים בשם אומרם. אמרתם נכון שיש יסוד הזדהות כזה, כאילו אני העד. זה נכון – לגבי הקורא אני העד של המשפט. אני לא העד של האירועים עצמם כי לא הייתי שם. כמו ביחס לשיר "הנה מטלות גופתינו", עליו דיברנו גם בהקשר זה, לאחר עשרות שנים שאלתי את עצמי את השאלה: "מי שמך, מי נתן לך רשות לדבר בשם המתים, כאילו אתה אחד מהם?".

בעניין השליחות, כתבת בשיר "ההתכנסות היא" – "אני העד, לצערי. אני ולא אחר", ויש כאן בכל זאת תחושה כאילו זה תפקיד שנכפה עליך, משהו שמוטל עליך למלא.

אני חושב שיש בזה הרבה מן האמת וזו אבחנה מאוד יפה. כתבתי "אני העד", אבל לא הייתי מודע לזה כהכללה כזאת. כשאני אומר, "אני העד, לצערי", זה לא אומר שזה כפוי עלי. אם לא הייתי אומר "לצערי", הייתה בזה יוהרה, מין גאווה כזאת. כשאתה אומר "אני העד, לצערי", אתה גם מבטא את זה שאתה חייב להעיד, לספר על דברים קשים מנשוא. זה נכון

שמוטל עליך לבטא את הדברים והלוואי ולא היית צריך לבטא אותם. ה"לצערי" נותן איזה מרחק, הוא לא מבטל את השליחות. ה"לצערי" הזה מוכרח להיות כאן, כי אם לא, זו התנשאות, או כפי שציינתם בצדק – לא ביקשתי את הדבר, זה הוטל עלי, להיות העד.

אם כך, האם אתה יכול לראות בדימוי "העד" דימוי של "האני הפואטי" שלך, כשם שביאליק ואצ"ג בחרו בנביא כפרסונה השירית שלהם, ואלתרמן בחר בדמות ההלך?

זו אבחנה מאוד מעניינת, אני צריך לעכל את זה. זהו בוודאי לא ההלך. אצל ההלך של אלתרמן אין שמות של רחובות, ערים וזמנים, והוא מין אגדי כזה. לי יש שירה מלאת פרטים. כשאני כותב בשיר הראשון על השואה בבודפשט, "יומן לילי", בפרחזי אש, "את שרופה פעת, כפת הביזליקה, / אך גם את חיקתך, מתוך שמחה לאיד", או על חנה שנש בכלא מרגריטה, "שם ירו בך אז, חנה אחותי?" – מדובר בי. יכול להיות שהביטוי "העד" הוא מעניין. אני המדבר הוא העד.

בהמשך לדמות "העד" – בספרך דפים ירושלמים, למשל, אתה נותן במה לרדנים מגוונים של האוכלוסייה.

כעיתונאי יצאתי לטטח בלי סוף, ורק מעט מזה נמצא בספרים שלי. אני מאוד סקרן. כתבתי ספר שאני מאוד אוהב בשם רשימות מבית היין שראה אור ב-1990. כתבתי אותו כשעבדתי בתל-אביב על הסרטים התיעודיים שעשיתי על השואה. לפעמים, כשלא יכולתי לעבוד והייתי עייף ולא חזרתי בלילות לירושלים, הייתי הולך ל"בית היין". זה לא "פאב" ולא "ביסטרו" אלא כמה שולחנות. היינו שותים בעיקר בירה וגם משקאות חריפים אחרים. הייתי יושב ושותה ושומע את השיחות שהתנהלו שם. לאט לאט התרגלו אלי, והייתי כאחד מהם. הייתי עד לשיחות ולסיפורים וכותב אותם מתוך הזיכרון. הייתה שם באמת גלריה אנושית של כל הארץ. פעם הופיע אדם אחד, לבוש בגדים מרושלים, ואמר לי: "מר גורי, אני הדוד של שמואל בק". שמואל בק הוא צייר מאוד ידוע שהיה כילד בשואה וצייר אותה. בקצה החדר ישב בחור תימני אחד ובקצה האחר ישב בחור בשם אדמונד. האדמונד הזה היה מטר תשעים גובה, רוחב מטר, הוא לא היה צדיק הדור, ישב ארבע שנים בכלא רמלה, והוא אמר: "כל הזמן ורשה וילנה, וילנה ורשה, עד מתי?". ניגשתי אליו, התיישבתי לידו ואמרתי לו: "מה הדיבורים האלה?", והוא ענה לי: "מתי ידברו גם עלינו?". אמרתי לו: "דבר עליך, דבר, הנה אני שומע אותך". והוא אמר: "אתה תכעס עלי אם אני לא אדע מי זה יגאל אלון ומי זה יצחק שדה. מי היה סבא שלי, אתה יודע?", ואז התברר שסבא שלו היה אחד מגדולי המקובלים בפז, שצם חודש בשנה כדי לקרב את הגאולה.

כשיושבים בבית היין 15 שנה, שומעים הכול. יום אחד סיפר מישהו שחזר מביקור בנתיבות על מעשה החיאה מדהים של הבאבא סאלי הזקן שהקים על רגליו ילד משותק. ואני שאלתי אותו: "אתה ראתה את זה?", והוא אמר: "שני מטר משם אני ישבתי וראיתי את זה. אני לא מבין, למה אלה שמאמינים בסטאלין הם אנשים נאורים, ואלה שמאמינים בבאבא סאלי הם אנשים מפגרים?". זאת הייתה תשובה נהדרת. היו ויכוחים פוליטיים והיו ניבולי פה, הכל אגור בספר הזה. אני אוהב בני אדם. גם המצב הישראלי מעניין אותי. אני עומד בצד ומסתכל. לפעמים אני מסתכל על ישראל, שהיא תופעה חד-פעמית בהיסטוריה, בתחושה של התרוממות רוח עצומה, ולפעמים, בשעות רעות, אני נתקף ייאוש ואימה גדולה ותחושה של בחילה. זה חוזר למה שדיברנו על "אני מלחמת אזרחים". אני לחמתי במלחמות האלה, אני אבן מאבני הארץ, אני מאמין בצדקת מלחמת עם ישראל בארץ הזו, "לא אדמת זרים כבשנו". סיפור "שיבת ציון" הוא סיפור מופלא בהיסטוריה. אבל, חיה בי רוחה של אמה, שגורמת לכך שבועודך לוחם אתה מסתכל גם בחורבן שגרמת להם. עולמם של הערבים היה קרוב לי מאוד. אלתרמן אמר לי פעם משהו שלא אשכח: "גורי, אתה מכיר כל שביל בארץ. גרת בבוסתנים, אתה מכיר את המערות, אתה אוהב את ריח הכפרים שלהם, את ריח הטאבוניס, ריח הפלאפל שלהם. אני תל אביבי. אבל מי שיחזיר את זה, את חלקי הארץ האלה, חייב לכתוב קודם כל תנ"ך אחר".

מהיצירות שלך, ובעיקר מהחקירה: סיפור רעואל, עולה תחושה חזקה מאוד של אשמה – אשמה כלפי ניצולי השואה ואשמה כלפי הערבים. עד כמה חוויית האשמה היא אלמנט מרכזי אצלך? יכול להיות שבתפקיד העד אתה מגסה לכפר על האשמה ולהתמודד עמה דרך הכתיבה ככלי תרפויטי? ועד כמה האשמה ביחס לערבים נוכחת בחייך וביצירתך?

כן, יש יסוד כזה מתמשך שבא לידי ביטוי בספרים שלי, אך יש להבדיל בין אלה לאלה. קיים הבדל תהומי. את יהודי אירופה לא יכולנו להושיע. הערבים תקפו אותנו. אין זה בדיוק רגש אשמה. יש בי צער על אשר קרה בינינו וגם חמלה לנוכח אסונם. לא התכוונו מראש לעשות את הרע, אבל עשינו את הרע. לא התנינו את תקומתנו הלאומית בחורבנם, אך נבנינו על חורבנם. לא הייתה לדור שלנו שום אפשרות לא להילחם. אם לא היינו נלחמים היינו מושמדים. האזור הזה אינו מרחם על החלש. אחרוני החוגגים בכ"ט בנובמבר 1947, בשמחה ההיא שאין מילים לתאר אותה, כשעם שלם רקד עד הבוקר, אחרוני החוגגים פגשו עם שחר בראשוני הקרבנות. הערבים דחו כל פשרה שתאפשר קיום לאומי עברי בארץ הזאת. התחילה המלחמה שנמשכת עד הרגע הזה. וזה הלך והצטבר. יפו נחרבה. בהספר המשוגע יש קטע שנקרא: "אל תלך ליפו". "ילד, אל תלך ליפו", אבל הנער נמשך ליפו. היא הייתה עיר עתיקת יומין מול תל-אביב החדשה,

שנוסדה 14 שנים לפני שנולדתי בה. יונה הנביא הרי הפליג מיפו. היה בה קסם רב, וריח התפוזים והמסעדות והדייגים והשווקים. מצד אחד היא הייתה עיר ים מזרחית מלאת חיוניות, אך מאידך גיסא היא עוררה פחד. אתה נמשך אליה וירא מפניה. היו בה דרשות הסתה של האימאמים עם החרבות והדגלים הירוקים של הג'מעה אל-איסלמייה. שוב חוזר העניין של מערכת הסתירות. אני לא רואה בזה ערעור צידוקה של מלחמת העצמאות, זה הבל ורעות רוח. אך זה היה עולם חי והוא נהרס באשמתו, ועם זאת על-ידינו. כתבתי לא פעם ש"רבים מאתנו אהבו את הכפרים שהרסנו". הם היו חלק בלתי נפרד מארץ ישראל, מהמולדת הזאת.

לגבי השואה שאלת האשמה הרבה יותר קשה. בימי משפט אייכמן, ואני כותב זאת בספר מוזל תא הזכוכית, פניתי לחבר שלי, שהיה שליח הצלה בקושטא, ושאלתי אותו: "האם עשינו כל מה שיכולנו למען ההצלה?". הוא הסתכל בי ואמר, וזה מסוג הדברים שאדם זוכר עד יומו האחרון: "גורי, ראית פעם עיר בוערת? ניסית לכבות אותה בכוס מים? אפשר לכבות עיר בוערת בכוס מים? זה מה שיכולנו לעשות". אז שאלתי אותו האם כל חיינו היו בבחינת עוד כוס מים על העיר הבוערת. הוא אמר שהוא חושב שזאת שאלה מטאפיזית. בערב הפרימיירה להמכה ה'81, אמר אנטק צוקרמן, מלוחמי גטו ורשה: "לא יכולתם להציל אותנו, אבל מדוע אף לא אחד מכם הגיע?". זאת אומרת, מדוע לא היה לפחות הצעד הסמלי הזה. ובסרט אחר, פני המרד, הוא אומר דברים קשים מנשוא: "כתבנו ארצה ולא קיבלנו מכתבים", "ארץ ישראל אהובת לבנו, לא אהבת אותנו". אלה דברים שאינם מרפים ממני.

האם האשמה בהקשר של מלחמת העצמאות היא אשמה כפולה? מצד אחד, אשמה כלפי הערבים, ומצד שני, אשמה כלפי החברים שלך שנהרגו?

כן, אבל אלה, שוב, סוגים אחרים של אשמה. אילו הייתי אדם דתי, הייתי אומר שבעולם שיש בו השגחה אין מקריות. אבל אני לא מאמין שהקב"ה קובע מי יחיה ומי ימות. עם זאת, יש שאלות שנוגעות ללמה אני חי והוא מת. לאלתרמן יש שיר בעיר היונה בשם "הָאִישׁ הַחַי", ובו האיש החי אומר: "וְאִישׁ חַי אֶל לְבוֹ סֶחַ: מִנְּגַד עֵבֶר / קָרַב. יָדוֹ אֶת דֵּינָה חוֹתְכֶת. / וְאִתָּה אֶל תֵּאמַר: יְסוּדֵי מַעֲפָר. / יְסוּדָהּ מִן הַזֶּר שֶׁנִּפְלַ פְּחִתֶיהָ". מישהו היה צריך למות כדי שאתה תחיה והמישהו הזה אוחז בנו ולא מרפה.

כתיבת השיר "אני מלא כפרים עזובים" קשורה לאשמה ביחס לערבים?

אין זה שיר המבטא אשמה, אלא עצב וזיכרון ואף חמלה. זה שיר המעלה, דרך צורות, עצמים וחפצים, עולם שחבר. כשהשיר הזה הופיע, חבר יקר שלי, שאני מחשיב אותו, קרא אותו ואמר: "אם חיים גורי כתב

שיר כזה, הכול אבוד". הסתכלתי עליו כעל משוגע, לא האמנתי למשמע אוזני. והוא המשיך: "אתה לא יודע איזה נזק גרמת. גרמת לנזק שאין לו תקנה, כי אתה בעצם מזדהה עם הנפבה. לכתוב שיר כזה, זה להזדהות הזדהות גמורה עם הנכבה". הייתה בינינו שיחה קשה. למחרת נפגשנו עוד פעם ודיברנו בשיר הזה, והשיחה הייתה גרועה יותר מהראשונה. חזרתי הביתה. רעייתי הסתכלה בי ואמרה: "אתה נראה נורא, מה קרה?". סיפרתי לה, ובמהלך הסיפור שלי, על השיחה הקשה שהייתה ביני לבין החבר הזה, הוא טלפן ואמר: "טוב, תמחק מהפרוטוקול את מה שאמרת".

שיח' עז א־דין למשל, עליו כתבתי: "שיח' עז א־דין נפל בַּעֲבֹד, מִפְּדוּרֵי הָאֵינְגְלִיז. / נִקְבֵר בְּבֵאלֹד א־שִׁיח', לִיד נֶשֶׁר, בּוֹאֲכָה חִיפָה. / עֲכָשׁוּ גַם לְעֶרְבִים יֵשׁ תֵּל־חֵי מְשֻׁלָּהֶם, אָמַר בֶּן-גּוּרִיּוֹן. / הֵייתִי יֶלֶד פּוֹלִיטִי. / קָרָאתִי בְּדָבָר. // הֶלְכָה גַם בְּאֵלֹד א־שִׁיח'. נִשְׁאַרָה נֶשֶׁר, / לִיד הַמְלֹט, לִיד הַמְחֻצָּבָה. // שִׁיח' עֵז א־דִין אֶל-קָסָם קְבוּר לִיד נֶשֶׁר / וְאִין שְׁלוֹם לְעֶפְרוֹ. / רֹאשׁ ה'קָסָאמִיָּה' קְבוּר לְרִגְלֵי הַכְּרָמֶל, לִיד נֶשֶׁר / וְסַפְיָנִים צוֹמְחוֹת מְקַבְּרוֹ". שיח' עז א־דין היה כהן דת, שהסתתר עם אנשיו במערה בשומרון, ליד הכפר יעבד, ומישהו הלשין עליו בפני המשטרה הבריטית. הם באו והכריזו ברמקול לצאת ולהיכנע. הוא יצא ובידו אחת קוראן, בשנייה אקדח, וירה כמה יריות ואז הם הרגו אותו. שיח' עז א־דין אל קאסם קבור בבֵּלֵאֵד א־שִׁיח', באותו כפר גדול שבו נהרג בפעולת תגמול של הפלמ"ח חברי הטוב ביותר, חיים בן דור, שהוא חמדור של הספר המשוגע. לזה אני קורא לחיות במלחמת אזרחים. לקונן על גטו ורשה ולכתוב על שיח' עז א־דין.

אני מכריז כאן הכרזה בפני כל סטודנט: מוטב שתחיה במערכת סתירות, קשה ככל האפשר. לעולם אל תחסר מרכיבי זהות, עליך להכיל בתוכך את כולם, אל תסרס אותם כדי להגיע לשלמות נפשית כלשהי, כי לא תגיע לשלמות הזאת. לכן קיימת בי הארץ, ו"בית היין", "גבעת התחמושת", ומול תא הזכוכית, והשיר הזה על הערבים, ועוד כהנה וכהנה. אסור לאבד את צלם האדם, את הכבוד לאויב כיצור אנושי שיש לו זכויות משלו. אינני יודע במה ייגמר הסכסוך הזה. לא הפריע לי להיות גם פטריוט ישראלי, וגם לריב את ריבם של האסירים המנהליים, ואפילו לסייע בשחרורו של אחד מהם בעזרת קשרים אישיים שלי, משום שסברתי שמעצר מנהלי אמור להיות פעולת מנע במקרה חירום ולא ענישה ללא משפט במשך שנים. אין לנו מנוס מן הסבל בארץ הזאת, ומי שרוצה לחיות בה צריך להכיר בכך. עדיין לא הגיע קץ הפלאות, אנחנו עדיין בתוך הסבל. אינני יודע מהם הפתרונות הפוליטיים שיביאו שלום. אך יש לקבוע טאבו, "לא ייעשה כן במקומותינו".

בשיר "אני מלא כפרים עזובים", העניין הזה מתבטא לא כסתירה, אלא כהזדהות, כמו שאמרת, עם צלם האדם, מהמקום האנושי.

אני משחזר בשיר את העולם הזה לפי החפצים, לפי הצורות. הבתים ריקים, אינני רואה אנשים, הכפרים הרי נטושים. מה שנשאר שמה הם רק חפצים – חורגים, אותן רקמות ששמים על אוכף הסוס, פיתות שיבשו, עוגות גללים שבהם מסיקים את האש בטאבון לאפות את הפיתות. הכול ריק. נשארה אצעדה, "המבקשת עד היום את קרסלה" של נערה אלמונית.

אינני יודע מה היא הדרך הנכונה. השמאל צדק ללא ספק כאשר קבע כי לא ניתן לשלוט לאורך ימים בעם אחר. הימין צודק במידה מסוימת בפסימיות שלו לגבי נכונותם של הערבים לקבל אותנו בתוכם, להעניק לנו לגיטימיות. אני מתאר לעצמי שפשרה הדדית תביא לווייתור כואב והכרחי של שני הצדדים. אני והמשפחה שלי, למשל, נוהגים ללכת לעתים קרובות מאוד לעיר העתיקה. זו לא הפגנת נוכחות, זו פשוט המולדת. הנוף הזה שכל ההיסטוריה עולה ממנו מדבר אלי. ומה שאמרתם פה על העדות, יש בזה משהו.

בביקור בארה"ב שהינו אצל חברים, יורדים בני הארץ. פגשנו בילדיהם שלא דיברו עברית. שפה בת אלפי שנים מתה בין אב לבנו, בין אם לבתה. זו זוועה. אמרתי להם: "שמרו על השפה הזאת, הרי זכר לא יישאר מכם". בלי שפה אין עם. זה כאב לי. אני רוצה להאמין שמי שבחר לחיות כאן צריך לבנות מחדש את סולם הערכים שלו, לחזור לתרבות שלו ולמוסר שלו, אל שלל המרכיבים היוצרים תרבות רבת-דורות ומתמשכת. כששואלים אותי מה אני מציע לעשות, אני תמיד אומר שקיימים ארבעה זמנים בחיי עם. ישנו זמן הכבאי, הבית בוער, כל שנייה חשובה כדי להציל אותו; ישנו זמן הסוחר, הסופר מדי בוקר וערב את הקופה; ישנו זמן האיכר, הזורע בסתיו וקוצר בקיץ, נוטע עץ ולאחר שנים אוסף את פרותיו; וישנו זמן הרוח או זמן המורה. המורה הוא שהופך צבירת ידע להפנמה ולמחויבות מוסרית וחברתית. כאן אין אלתור חפוז ולא קיצור דרכים.

במהלך התגבשות הזהות, חשוב לענות על השאלה מהו הייעוד. אני בן הארץ, והיו מי שהאשימו אותי בטעות בקרבה יתרה ל"כנענים", לתפיסה שטריטוריה ושפה יוצרות אומה, ובספר החדש שלי, עם השירה והזמן, הקרוב לראות אור, ישנן שיחות רבות שניהלתי עם יונתן רטוש, אבי ה"כנענים". אינני אדם שעוסק ב"רצח אבות". אני מרגיש שייך לעם הזה מראשיתו, מהברית בין הבתרים. אני חלק לא נפרד מהיהודים לדורותיהם. הפן שהעסיק אותי כל ימי הוא הפן המרטירולוגי – הסבל האיום הזה שאינו מרפה מהעם הזה, הבודד והגולה והשנוא. אני זוכר

שפעם ב"כסית" מישהו דיבר על "העם הנבחר", אז אלתרמן אמר לו: "מה זה העם הנבחר? זה עם שנבחר לשאת חבית עופרת על כתפו לאורך כל הדורות", והוא כתב ב-1942, "כי אַתָּה בְּחַרְתָּנוּ מִכָּל הָעַמִּים [...] לְהִרְגוֹ מוֹל כְּסָא כְּבוֹדָךְ".

הייתה בי הזהות הזאת הארץ ישראלית, אבל דווקא בגלל אהבתי לארץ הזו, זהותי כללה גם את שכנינו הערבים. כשיצא לאור הספר אני מלחמת אזוריים, התברר שיש לו ביקוש בקרב הקוראים המתנגדים לי פוליטית. אז אמרתי, מה לכם ולזה? אתם הרי פוסט-ציונים ואנטי-ציונים, איך הגעתם אלי? התברר שלאנשים אלה יש קשר חם מאוד לספר הזה. אחד מאלה אמר לי: "אתה ארץ ישראלי, הם קיימים בך, השכנים. הם קיימים, הם בני אדם, לא מטפורות". הם לא אלגוריה דמונית, הם בני אדם. אתה נמשך אליהם וגם ירא מהם, אך מתייחס אליהם, חי בתוכם, מת בתוכם. אם הם רואים אותנו, עם שלם, בתור "האויב הציוני", "הסרטן הציוני", לא נגיע למצב של שלום. ידיד ערבי-ישראלי אמר לי לפני שנים: "היהודים, גם החילוניים בהם, יונקים עם חלב אמם את הרעיון המשיחי. ההיסטוריה היא מהלך לינארי לעבר הגאולה. 'מעבדות לחירות', 'מאפלה לאור גדול', 'והיה באחרית הימים'. אנחנו רואים את הזמן המעגלי, חורף וקיץ, זריעה וקציר, מלחמה ושלום. אל תחכו שהשלום יביא את החיים, תנו לחיים לקרב את השלום". דני רובינשטיין, שהוא המומחה לענייני ערבים בהארץ, אומר תמיד באירוניה: "גורי היה הראשון שהכיר בזה שגם לערבים יכולה להיות נזלת".

את הכרך השני של השירים נועל מחזור שנקרא "יריד המזרח". המחזור כולל עשרות שירים שעניינם המזרח שאנו בתוכו ביחסי משיכה ודחייה, קרבה ואיבה. מהם שירים העולים מזיכרון ילדותי התל אביבית ומנעורי בפלמ"ח, ומהם שירים אישיים מאוד. יריד. הכול מצוי ביריד. זיכרון יפו בימי שלום ושירים עיפי מלחמה. הוא מדבר על הארץ, על המלחמות, אבל גם על השווקים, על האהבות, על המסעות, על זמרים וזמרות שלהם, על יפו וחيفا, באותה פגישה לא נחדלת מלאת סתירות.

אתה יכול לספר קצת על תהליך הכתיבה שלך?

מעשה הכתיבה מחייב צלילות דעת מוחלטת. בכל תהליך כתיבה נכונה מתקיימים שני מרכיבים: מרכיב התשוקה ומרכיב "השופט", אותו שופט שנמצא בך ואומר: "גורי, את זה תמחק, עם זה חכה...". קוראים לכך "שיכרון הפיכה". ללא תשוקה וללא שיפוט שמתלווה אליה, משתבש הכתוב.

כמו שעמוס עוז כותב על תהליך הכתיבה: "כמו גנגסטר בליל סכינים אבל קצת מתוך חלום".

מה אתה חושב על הספרות הישראלית העכשווית? מה דעתך, למשל, על החזרה לחרוז ולמבנים הקלסיים של הקבוצה שמתרכזת סביב כתב העת הו?

המרד הזה נגד ה"זכזים", החזרה לאלתרמן, לשירה החרוזה האירופית והריתמית, מאוד מעניין. מעניין מדוע הקבוצה הזאת רואה בשירה הצרופה הזאת, הריתמית והחרוזה, את הצורה הנכונה ביותר. זך אמר את זה ביוהרה: "לא הייתה לי בררה, אני אהבתי את אלתרמן, אבל ראיתי שהפואטיקה שלו גורמת נזק לשירה העברית, והייתי חייב לצאת למלחמה נגדו". זך לא גרע מגדולתו של אלתרמן אך הציע אפשרות אחרת. זה לא מעט. ואני, שהייתי תלמיד של אלתרמן בראשית דרכי, חטפתי ריקושיטים, נתזים, מהביקורת הזאת שזך כתב. רק בעולם הטכנולוגיה ישן יוצא מפני חדש. בעולם המחשבה והאמנות והשירה, דברים אינם באים זה במקום זה, אלא זה בצד זה. פיקאסו לא ביטל את רמבראנדט. נתן זך לא ביטל את אלתרמן, שנשאר משורר ענק, אך יש להכיר בטלטלה שהביא. היום אין כמעט שירה חרוזה בעברית. אני אוהב את שמחת עניים. יש ספרים מעטים כמותו בדורות. אלמלא היו המבנים הימני-ביניים האלה והכתיבה ה"ארכאית", ייתכן שהוא לא היה עושה לנו את מה שהוא עושה. בראשית שירת ספרד כתב המשורר המרוקאי-ספרדי דונש בן-לברט: "דְּעֵה לְבִי חֶכְמָה / וּבִינָה וּמְזִמָּה, / נְצוֹר דְּרָכֵי עֶרְמָה, / שְׁמַע הַמוֹסְרִים. / וְהִצְדַּק בְּקֶשׁ / וְאַל תְּהִיָּה עֶקֶשׁ, / עֲבוֹר לֹא תִנְקֹשׁ / בְּלִבּוֹת הַמוֹדִים". שורה שיש בה שלוש חריזות פנימיות וחרוז רביעי מבריח. כתב אלתרמן בשיר "הַשְּׂבָעָה" המופיע בשמחת עניים: "שְׂאֵת לַחֲמֵי אֶרֶץ, שְׂאֵת חַיֵּי מֶרֶץ, / שְׂעֲצָמוֹתֵי פֶרֶר, הִנְהוּ לְעֵינַי! / לַחֲמוּ שְׂמֵנָה מִבָּר, חֲיֵיו גָּאוּ נְהַר, / וְלַעֲצָמוֹתָיו מִשְׁמֶר, – הוֹפֵעַ נָא, אֲדוֹנָי!". מבנה מדויק כשל דונש בן-לברט. כל המבנה הזה יצר יצירה סתומה ומדהימה, שעד היום לא פוענחה עד תום.

ניסיתי לתרגם עם עמנואל הלפרין שירים עבריים לצרפתית. הצלחנו לתרגם שיר או שניים מתוך רחובות הנהר של אורי צבי גרינברג. זה עשה רושם עצום, כי הצרפתים היו לחלוטין לא מורגלים בשירה האקספרסיביסטית נוסח גרמניה אחרי מלחמת העולם. זו הייתה שירה זורמת, בחרוז לבן, נבואי, שירה פתטית וגדולה. ואז ניסינו לתרגם את אלתרמן, וללא הצלחה. לקחנו בית מתוך "עַל אֶרֶץ-אֲבָנִים": "וּבִשְׁם הַלֹּא-נִשְׁכַּח שִׁיזְכֹּר וְיִפְקֹד. / וּבִשְׁם לֹקְחוֹ שִׁיתְגַּדֵּל וְיִתְקַדֵּשׁ, / נִשְׂבַּעְתִּי לָךְ: בְּיוֹם צוֹרְרִי יוֹם פֹּקֵד / קִשָּׁה תְהִי, עֶקֶשָׁה לְקַר וְלִיֻקֵּד, / וְכַדְרִדֵּר מִמֶּרְהָ וְכִמוֹ הַמוֹץ לְדָשׁ". מה ישאר מהתפארת הזאת בתרגום מילולי-חופשי? את עמיחי, למשל, שאני רואה בו משורר נפלא ביותר, קל לתרגם כי זו שירה אמירתית מאוד. שורות כמו "עֲצוּב הוּא לְהִיּוֹת / רֹאשׁ הָעִיר יְרוּשָׁלַיִם", או "יָד אֱלֹהִים בְּעוֹלָם / כִּיד אִמִּי בְּמֵעֵי הַתְּרַנְגוֹל הַשְּׁחוּט / בְּעָרֵב שְׂבֵת", אין שום בעיה לתרגם לכל שפה בעולם.

ריכוז השירה הלירית של דור שלם מעמיד לפנינו תמונה מלאה של נפש הדור. לכן אני חוקר את יחסי השירה והזמן בדורות האחרונים. בשיר לירי בודד, ממד הזמן אינו דומיננטי בניגוד לבלדות ולפואמות. אך הצבר השירים במהלך הדור מעיד עליו עדות יחידה במינה. השירה היא סיסמוגרף, מישהו השווה אותה לנייר הלקמוס. לא בכדי אמר לי הסופר המצרי הנערץ ד"ר חוסיין פאוזי בפגישתנו בקהיר בדצמבר 1977, שאילו קרא המודיעין הישראלי את השירה המצרית שנכתבה לאחר התבוסה במלחמת ששת הימים, 1967, היה יודע ש"אוקטובר", מלחמת יום הכיפורים, 1973, היא בלתי נמנעת. והוא הוסיף ואמר לי: "כל קצין מודיעין טוב חייב לקרוא את שירת העם האחר".

משום שהגענו למהותה של השירה, נסיים בה. כתבת פרוזה, היה לך חלק מרכזי ביצירת סרטים, אך בכל זאת אתה מזוהה יותר מכל כמשורר. אנו זוכרים את ההבחנה של ביאליק ב"גילוי וכיסוי בלשון" בין פרוזה לשירה. במה כוחה של השירה, לדעתך? מהו מבחינתך היתרון הייחודי שלה?

זו לא שאלה קלה. אין לי תשובה מנוסחת מראש. יש בשירה יסוד של תמצית ויסוד של הכללה שמעניקים לה צופן בעל עוצמה אדירה. אם היא נכונה, היא אינה זקוקה לכל פרטי הפרטים כדי להעניק מהות. ניקח, למשל, שורה של אלתרמן. בשירו "שדרות בג'שם" בכוכבים בחוץ הוא אומר: "הנה הזוגית – שמה צלול משמותינו/ ומי בקפאון הרהורה יעבר?/ על קו מפתנה, כעל סף נשמתנו, / הרעש נפרד מן האור". אני זוכר את עצמי בגיל חמש עשרה קורא את זה, זה כישף אותי. ניקח שיר אחר, שיר של אבנר טריינין בשם "כתנת איש המחנות", שלפי דעתי הוא מהפיסם והנוראים בשירה העברית. הקשיבו היטב, חשבו מה היה צריך לכתוב בפרוזה כדי להעביר את מה שהשיר הזה אומר: "ולא קנאו בו האחים / על כתנת הפסים, / שבה הלבישו גם אותם / כשהורדו מן הפסים. // ולא חלם ולא פתרו / ומן האלמה לא קם, / ולא נגרע שעיר-עזים / בהטבלה בדם. // ואביהם לא הכירה, / כי רבו בני-זקוניו, / ורק מלמל חיה רעה / ולראותם לא שב". כל השואה מצויה בו. זה שיר חרוז, קצבי, אינני מאמין שניתן היה להעניק חוויה כזאת בצורה אחרת שתזכה לעצמה כזאת. או המשפטים בשיר של לנסקי: "הלם טלף-סוס ונצנוץ כלי-זן... / נאום האטמן אל כת הידמקיו: / הטוחן הוא ז'יד. קפצו מן האכף... / שחורי מגף פרוצו אל הרחים, / יצאו סמוקי מגף – –". אפשר להשתגע! הרשו נא לי להביא גם כמה שורות של רחל: "לשבר ולבכות על גבי שברי – / זה חלקי האים, גורלי. / יד אחים טובה לא תושט אלי / להגן מפני על שלי". או של לאה גולדברג: "איכה תוכל צפור יחידה / לשאת את כל השמים", או, להבדיל, שורה של ברטולד ברכט שאומרת שמי שצוחק לא שמע עדיין את החדשות.

בפרוזה צריך היה לתאר את שהתרחש לפרטיו. הכוח בשירה טמון בצופן הזה שהוא תמצית התמציות בצד יסוד ההכללה. נוסיף לכך את לשון המראות של השירה שמעניקה לה אין־סוף אפשרויות, לשון המראות המטפורית, הדימויית, האמתית והממשית ביותר בעולם אחר לצד הטון המוזיקלי הקיים גם בשירת החרוז החופשי, ואוסיף גם את ה"ממעמקים קראתיך", יסוד התפילה, הטרגי והנאצל, המצוי גם בצד האירוני – כל אלה הם שיוצרים איזשהו דבר שבעקבותיו נכתבת שירה בעולם.

ירושלים, 2007